

STRESZCZENIE ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Imię i nazwisko autora rozprawy: **mgr Anna Godos**

Stopień naukowy oraz imię i nazwisko promotora rozprawy: **prof. dr hab. Stanisław Uliasz**

Temat rozprawy doktorskiej: **Opowieść o przestrzeniach grozy w twórczości nowelistycznej Stefana Grabińskiego.**

Jednym z motywów podjęcia danego tematu stało się zainteresowanie twórczością niekonwencjonalną, wykraczającą poza świat doznań empirycznych, do jakiej zdecydowanie możemy zaliczyć literacką działalność Stefana Grabińskiego. Głównym celem badań jest udowodnienie, iż świat wykreowany przez niego posiada więcej niż trzy, a nawet - cztery płaszczyzny; sam świat nienamacalny podzielono tu bowiem na co najmniej cztery części z obszaru poznania oraz kolejne dwie, uobecniające się w zasięgu faktycznym przestrzeni. Sama zaś przestrzeń, ujęta holistycznie, wykazuje właściwości plastyczne, rozciągając swe granice i przenikając poprzez różne dziedziny swojej istoty. Co więcej, piśmiennictwo autora przesiąknięte zostało atmosferą grozy i niesamowitości; w związku z tym, cel pochodny rozprawy stanowiło wykazanie, iż zaprezentowana bezpośrednio lub czyhająca w ukryciu, jednak przez cały czas niezachwiana w swej istocie groza przenika całokształt twórczości Grabińskiego, bez względu na rodzaj przestrzeni, w której funkcjonuje dana jednostka.

Dysertacja, oprócz wstępu i zakończenia, składa się z pięciu rozdziałów: *I. Przestrzeń jako problem badawczy; II. Nowelistyka grozy Stefana Grabińskiego a konwencja gatunku; III. Wizja przestrzeni kolejowych; IV. Niesamowita płaszczyzna ponad-przestrzenności; V. Antropologiczny wymiar „przestrzeni wnętrza” w ujęciu Stefana Grabińskiego.* W dwóch pierwszych zaprezentowano przede wszystkim teoretyczne zagadnienia dotyczące badań nad przestrzenią oraz zjawiskiem grozy, której podłoże stanowią odczucia strachu i lęku. Trzy kolejne części skupiają się na analizie konkretnych nowel pisarza, w odniesieniu do wykreowanych w *Rozdziale I* teorii przestrzennych, przy jednoczesnym uwypukleniu czynników grozotwórczych. Przedmiotem przeprowadzonych analiz stały się krótkie formy narracyjne autorstwa Stefana Grabińskiego, ze względu na swoją niewielką rozpiętość dające sposobność wnikliwego spojrzenia na konkretne zagadnienie.

W *Rozdziale I (Przestrzeń jako problem badawczy)* rozpatrzono problem przestrzeni wraz z szerokim zakresem jej występowania. Na początku zilustrowano stan badań nad danym zagadnieniem oraz jego rozwój w perspektywie kilkudziesięciu lat. Podstawą

rozważań stało się zdefiniowanie samego pojęcia przestrzeni oraz przedstawienie kilku najważniejszych spojrzeń, ukierunkowanych w stronę ewolucji terminu: przybliżono związek omawianego tematu z miejscem i czasem, a także odwołano się do ulokowania w przestrzeni człowieka wraz z czynnikami współtworzącymi obszar kultury. Następnie zaprezentowano nowo utworzoną teorię rozgraniczeń przestrzennych, opierających się na obszarze poznania (poszczególne przestrzenie połączono tu w opozycje: przestrzeń fizyczna a przestrzeń abstrakcyjna; przestrzeń pragmatyczna a przestrzeń mityczna; przestrzeń wyrazista a przestrzeń rozmyta; przestrzeń statyczna a przestrzeń dynamiczna; przestrzeń nieożywiona a przestrzeń żyjąca) oraz zasięgu faktycznym (miejsce, *miejsce-przestrzeń*, *przestrzeń-miejsce*, przestrzenność „zamknięta”, przestrzenność „otwarta”, *ponad-przestrzenność*; zaliczono tutaj również formę labiryntu). Podstawę obu fragmentacji stanowiło pojęcie przestrzeni. Przemyslenia tej części dysertacji zakończono ogólnym scharakteryzowaniem scenerii grozy, jako kluczowej płaszczyzny omawianych w dalszej części pracy utworów.

Rozdział II (Nowelistyka grozy Stefana Grabińskiego a konwencja gatunku) rozpoczęły rozważania związane z tematyką strachu i lęku, przy jednoczesnym zróżnicowaniu obu tych pojęć – na zagrożenie konkretne i bliskie (strach) oraz mniej określone, będące raczej przedmiotem oczekiwania (lęk). Z racji tego, iż nie sposób przedstawić literatury, której podstawę stanowią te dwa odczucia, bez scharakteryzowania pojęcia grozy, w następnej kolejności przedstawiono zjawisko zwane jej gloryfikacją. Zarysowano je na tle społeczno-kulturowym, ze wskazaniem najważniejszych źródeł oraz przesłanek, jak chociażby obawa przed wszelkiego rodzaju niesamowitością czy wyraz afirmacji społeczeństwa. Przenosząc omawiane odczucia na kanwę literatury, naszkicowano rozwój gatunku, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji gatunkowości w ogóle oraz noweli jako podstawowej formy używanej przez Stefana Grabińskiego. Refleksje poparto przykładami opierającymi się na piśmiennictwie artystycznym zarówno zagranicznym (m. in. tzw. Angielska Szkoła Strachu), jak i powstałym na gruncie polskim (literatura romantyzmu, oświeceniowe powieści sentymentalne). Szczególnie szeroko omówiono sylwetkę mistrza i przewodnika Stefana Grabińskiego, Edgara Allana Poeo, którego utwory stanowiły *spiritus movens* dla twórczości naszego rodzimego pisarza. Wyrazem zachwytu nad dziełami amerykańskiego twórcy jest bez wątpienia obecność czynników wzbudzających przerażenie, występujących na kartach opowieści polskiego autora; te zostały zobrazowane w kolejnym podrozdziale, w oparciu o przykłady z konkretnych nowel. Zwrócono uwagę przede wszystkim na: stopniowanie napięcia aż do osiągnięcia punktu kulminacyjnego; niesamowitą

przestrzeni i ponadmysłowy charakter opisywanych wydarzeń; oryginalne kreacje bohaterów; niezgłębioną psychikę ludzką. Nie bez znaczenia jest fakt, iż każdy z wymienionych komponentów pozostaje w ścisłym związku z wątkiem tajemnicy, uwidaczniającym się w przestrzeni świata przedstawionego analizowanych nowel.

Tematem *Rozdziału III (Wizja przestrzeni kolejowych w cyklu nowel „Demon ruchu”)* stała się analiza danego zbioru opowiadań Stefana Grabińskiego. Przedstawiono genezę jego powstania, w której dość istotną rolę odgrywały osobiste doświadczenia pisarza, związane z zafascynowaniem koleją od najmłodszych lat, a następnie – przez całe dorosłe życie. W dalszej części omówiono konkretne utwory, rozpatrywane z perspektywy teorii rozgraniczeń przestrzennych, przedstawionych w *Rozdziale I*. Najpierw zaprezentowano wybrane nowele (m. in. *Glucha przestrzeń, Demon ruchu, Maszynista Grot, Ultima Thule*) w kontekście obszaru poznania, przy jednoczesnym zachowaniu formy opozycji (przestrzeń fizyczna a przestrzeń abstrakcyjna; przestrzeń pragmatyczna a przestrzeń mityczna; przestrzeń wyrazista a przestrzeń rozmyta; przestrzeń statyczna a przestrzeń dynamiczna; przestrzeń nieożywiona a przestrzeń żyjąca). W przeciągu dalszych rozważań nakreślono świat przedstawiony w nowelach kolejowych, ujmując je z punktu widzenia zasięgu faktycznego (miejsca, poszerzonego miejsca oraz przestrzeni o zróżnicowanym stopniu ograniczenia). Nie bez znaczenia pozostaje fakt, iż w tym właśnie rozdziale omówiono rodzaje wszystkich podlegających badaniom płaszczyzn, jako hold wobec najlepiej przyjętego tomu opowieści Grabińskiego. W każdym z omówionych dzieł wyeksponowano również przenikające przez nie elementy ewokujące grozę.

Treść *Rozdziału IV* uwydatniła obszar płaszczyzny *ponad-przestrzenności*, w toku rozważań rozumianej jako uniwersum o charakterze pozamysłowym. Zarysowano najważniejsze zagadnienia związane z pojęciem świata nadprzyrodzonego w kulturze, uwzględniając kwestie pojawiające się później na kartach nowel Stefana Grabińskiego (paranormalne doznania, w tym telepatię, jasnovidzenie oraz prekognicję, także podczas snu; spirytyzm – tu odniesiono się do pojęcia ducha i duszy, omówiono również zasadnicze czynniki wyróżniające medium: niesamowite stworzenia, będące odzwierciedleniem ludzkich lęków przed dzikimi stworzeniami oraz potęgą żywiołów, przede wszystkim – trwogą związaną destrukcyjną siłą ognia). Następnie przyjrano się bliżej określeniu fantastyki przez autora omawianych dzieł, zdecydowanie różniącemu się od rozumienia współczesnego; według Grabińskiego, jej podstawowe źródło stanowi myśl, pochodną zaś – wyobraźnia, bez której nie sposób skonstruować chociażby szkicu nieprawdopodobnej opowieści. Po

przedstawieniu kwestii teoretycznych, przeanalizowano wybrane utwory pisarza, w głównej mierze odnosząc je do powyższych pojęć z dziedziny parapsychologii, wprowadzających klimat grozy i tajemnicy.

Kwintesencję niniejszej rozprawy stanowi *Rozdział V*, skupiający się na tajemnicach ludzkiego umysłu. Nie bez znaczenia jest fakt, iż kategorii ludzkiej jaźni postanowiono poświęcić cały rozdział, bowiem to właśnie jej przypisywał Grabiński zasadniczą rolę zarówno podczas postrzegania świata, często zniekształconego przez psychopatologiczne naleciałości, jak również w przypadku kreowania współczesnego mu pojęcia fantastyki, polegającego w znacznej mierze na ciemnych stronach ludzkiego umysłu. Na początku przedstawiono kilka zasadniczych kwestii teoretycznych, związanych z funkcjonowaniem psychiki w pełni sprawnej (fantazmaty, sny) oraz dysfunkcyjnej (zaburzenia poznawcze i osobowościowe, psychozy, inne nieprawidłowości). Tutaj także, podobnie jak w poprzednim rozdziale, postanowiono zawęzić owo niezwykle interesujące zagadnienie do problemów zobrazowanych przez postępowanie bohaterów Grabińskiego. Opierając się na powyższych koncepcjach, w następnej kolejności zagłębiono się w abstrakcyjny obszar wnętrza umysłów wykreowanych przez autora postaci, badając kolejno przyczyny ich osobliwych zachowań oraz procesów zachodzących w otaczającym świecie. Zobrazowano dotykające ich omamy oraz urojenia (wcześniej różnicując oba terminy), odtworzono poczynania osobowości, dotknięte zaburzeniem manii oraz schizofrenii. Nakreślono również pojawiający się w utworach motyw snu, tym razem uwzględniając ich specyficzny charakter, związany z dysfunkcjami ludzkiego wnętrza. Pod koniec zobrazowano zjawisko rozdzielenia ciała oraz umysłu, znajdujące się w kręgu szczególnych zainteresowań Stefana Grabińskiego.

Omówione tematy odnoszą się do utworzonych na potrzeby niniejszej dysertacji teorii przestrzennych. Tylko nowele ze zbioru *Demon ruchu* zostały przeanalizowane pod kątem wszystkich kwestii obszaru poznania oraz zasięgu faktycznego przestrzeni. Mając na uwadze ograniczoną rozpiętość rozprawy, pozostałe zagadnienia postanowiono oprzeć na koncepcjach, które w danym obszarze wysuwały się na pierwszy plan, uwydatniając w ten sposób jeden lub kilka rodzajów przestrzeni. Podczas rozważań wspomniano kilkakrotnie, iż różne płaszczyzny mogą przenikać się wzajemnie, chociażby w momencie przejawiania jednej i tej samej cechy; jako przykład może posłużyć tutaj sfera „żyjąca” z opowieści *Glucha przestrzeń*, jawiąca się oprócz tego w obszarze poznania jako abstrakcyjna, mityczna oraz rozmyta, zaś w kategorii zasięgu faktycznego – *miejsce-przestrzeń* z elementami *ponad-*

przestrzenności. Rozpatrywanie przenikających się struktur w znacznej mierze uzależnione zostało od przyjętej perspektywy badawczej.

Choć pojęciem podstawowym stała się tutaj przestrzeń sama w sobie, stanowiąc tło oraz punkt odniesienia dla poszczególnych elementów, nie mniej istotne było usytuowanie w niej bohatera; stanowił on niemal zawsze ośrodek rozważań nad kategoriami przestrzennymi, zmieniając jednakże swoje położenie – znajdując się „wewnątrz” przestrzeni, niezauważalnie potrafił zmienić swoje położenie, by stać „na zewnątrz”, a obiektem obserwacji uczynić abstrakcyjną strefę swojej świadomości ze wszystkimi jej możliwościami, detalami oraz anomaliami. Dodatkową osobliwością powyższych zagadnień jest przenikanie się pojedynczych sfer. Granice pomiędzy wymienionymi płaszczyznami są nicostre; nawet dwie główne kategorie – obszar poznania oraz zasięg faktyczny przestrzeni – nakładają się na siebie, dając szerokie możliwości dla refleksji na dany temat. Jako przykład mogą posłużyć tutaj: *ponad-przestrzenność*, będąca jednocześnie przestrzenią abstrakcyjną, rozmytą i mityczną (większość omówionych nowel); miejsce, stanowiące przestrzeń fizyczną oraz statyczną (*Maszynista Grot*); przestrzenność „zamknięta”, jawiąca się jako terytorium fizyczne, dynamiczne oraz żyjące (*Demon ruchu*). Rzecz jasna, przytoczone zestawienia są zmienne, uzależnione od formuły konkretnego utworu Stefana Grabińskiego.

Odczytanie nowelistyki pisarza przez pryzmat szeroko pojętej przestrzeni oraz wszechogarniającej grozy stanowiło nie lada wyzwanie, nie tylko ze względu na rozpiętość rzeczonych zjawisk, ale również oryginalność oraz nie do końca określoną rangę twórczości artystycznej autora. Z jednej strony – uznana za „dziwną” i nie do końca zrozumiana, z drugiej – niepowtarzalna i fascynująca, treść utworów prozatorskich Stefana Grabińskiego odznacza się niezwykle interesującą tematyką, co czyni ją idealnym oraz jedynym w swoim rodzaju materiałem badań nad literaturą. Zadaniem *Opowieści o przestrzeniach grozy...* staje się zatem analiza poszczególnych tekstów prozatorskich autora, której oczekiwanym rezultatem ma być wyodrębnienie z nich poszczególnych rodzajów przestrzeni oraz udowodnienie, iż ich rozpiętość sięga znacznie dalej niż opisane dotychczas płaszczyzny, realizując jednocześnie atmosferę trwogi i niesamowitości.

Słowa kluczowe: Stefan Grabiński, przestrzeń, groza, literatura grozy, nowela, kolej, fantastyka, psychopatologia

26 marca 2021 r.

